

πλειοψηφική αριστερά, με στόχο τη διεργασία του τραύματος της κρίσης:

Α) Η μεταφορική αναλογία της γερμανικής κατοχής αποτελεί την πιο διαδεδομένη «αντιμνημονιακή» χρήση της ιστορίας, από τη λαϊκίστικη, ριζοσπαστική αριστερά, καθώς και από την άκρα νεο-ναζιστική δεξιά. Ο μύθος εδώ είναι ότι «η κρίση επιβλήθηκε λόγω του μνημονίου» (στην πραγματικότητα η κρίση οδήγησε στο μνημόνιο).

Εδώ υποφώσκει ένας νέος εθνικός διχασμός, ο οποίος μιλά για «συνεργάτες» και «δωσίλογους» μνημονιακούς. Επικρατεί επίσης (σ. 269-270) και ο άλλος εθνο-ρομαντικός μύθος της «αντιστασιακής φύσης του λαού», καθώς και της φαντασιακής επαναφοράς της «γερμανικής κατοχής». Ο Παναγιωτόπουλος τονίζει πολύ ορθά (σ. 271-272) ότι αυτή η ιστορική αναλογία δεν παρήγαγε εικόνες ενότητας, αλλά μόνον ένα ανεργμίστο, χασοτικό, ετερογενές «πλήθος» αγανακτισμένων, καθώς και ένα δικαστικό σχήμα για το μέλλον, μέσα από τη μνησικακία.

Β) Το ρητορικό σχήμα της χούντας και οι («καμένες») προσδοκίες της μεταπολίτευσης (σ. 273) λειτουργούν κυρίως ως κινηματικό, αντιευρωπαϊκό σύνθημα ενάντια στο μνημόνιο. Το τελευταίο δαιμονοποιείται, στον βαθμό που δεν αφορά τους εγγενείς όρους των κοινωνικών μηχανισμών και συμβιβασμών, και εμφανίζεται απλοϊκά ως μία «έξωθεν» πράξη πολιτικής επιβολής. Ο «λαός» (σ. 276) είναι συγχρόνως «θύμα» και «αγωνιστής». Με αυτή η μυθική ταυτότητα του «λαού», επέκεινα ταξικών και άλλων διαφορών, η πλειοψηφική αριστερά ανανέωσε παλαιά ρομαντικά, εθνοτικά ιδεολογήματα. Έτσι συναρθρώθηκαν (σ. 277) ετερόκλητες δυνάμεις από οργανωμένα συμφέροντα, που ήταν και είναι σε θέσεις νομής προσόδων από το κράτος.

Γ) Το σχήμα του ελεγχόμενου ριζοσπαστισμού (μνήμες του 1981) (σ. 278-280). Από το δίλημμα που προαναφέρθηκε προέρχεται η διγλωσσία της πλειοψηφικής αριστεράς, που «ενσωματώνει» επαναστατικά κηρύγματα περί επαναστατικής βίας. Εδώ έγινε η προσπάθεια να μεταβληθεί η ρήξη σε νοηματοδοτημένο τραύμα. Ως πρότυπο επιλέχθηκε η διγλωσσία του Α. Παπανδρέου, που συνεπάγετο την εξαφάνιση του πολίτη πίσω από την «επαναστατική πρωτοκαθεδρία του λαού». Στην πράξη (σ. 284) συγκάλυψε μία διαρκή αναπροσαρμογή της ριζοσπαστικής ατζέντας στην καθημερινότητα και συνέβαλε στην κοινωνική άνοδο. Η κοινωνική ενσωμάτωση έγινε, όμως, μέσω μίας κρατικής επέκτασης, που βασιζόταν στον συνεχή δανεισμό, στο πλαίσιο μίας μη παραγωγικής οικονομίας. Φυσικά και αυτή η αναλογία (όπως όλες οι ιδεολογικές αναλογίες) είναι ψευδής.

Η κρίση επανάφερε παλαιούς εθνοτισμούς, τοπικισμούς, ρατσισμούς και προκαταλήψεις. Όλα αυτά τα ρητορικά σχήματα διαιωνίζουν το τραύμα μέσα από την άρνηση της συμβολικής διεργασίας, που θα αποδέχονταν την κριτική ανάλυση και την αποδοχή της αλήθειας.

Η ανωτέρω επιλεκτική παρουσίαση κειμένων, δεν σημαίνει καθόλου, ότι τα υπόλοιπα κείμενα συγκεκριμένης ιστορικής φύσης, δεν διακρίνονται εξίσου από εξαιρετική ποιότητα οξυδερκών αναλύσεων. Το σύνολο των κειμένων του βιβλίου χαρακτηρίζεται από μία σπάνια ποιότητα, και ελπίζω να τύχει μίας πλατιάς αποδοχής εκ μέρους του αναγνωστικού κοινού.

Για το βιβλίο:

Γιάννης Πεχτελίδης / Υβόν Κοσμά, *Αγ(ρ)ια παιδιά: οριοθετήσεις της «παιδικής ηλικίας» στον λόγο*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012, 272 σ.

ΣΤΕΦΑΝΙΑ ΒΟΥΒΟΥΣΙΡΑ

Το βιβλίο των Υβόν Κοσμά και Γιάννη Πεχτελίδη πραγματεύεται τα όρια της παιδικής ηλικίας στους μυθοπλαστικούς λόγους τριών δημοφιλών αφηγημάτων με ήρωες παιδιά: *Ο άρχοντας των μυγών* του Γ. Γκόλντινγκ (1954), *Η νύχτα που βασίλεψαν τα παιδιά* του Μ. Λεντερίκ (1981), και *Πάντου Κλάρκ, Χα Χα Χα* του Ρ. Ντόουλ (1993). Τα βιβλία εκδόθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους γνωρίζοντας παγκόσμια επιτυχία, ενώ μεταφράστηκαν και στα ελληνικά. Στόχος των συγγραφέων είναι να μελετήσουν κριτικά τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας χρησιμοποιώντας τα εννοιολογικά εργαλεία της κοινωνιολογίας της παιδικής ηλικίας και της ανάλυσης λόγου.

Τα τρία αφηγήματα επεξεργάζονται υπαρξιακές αγωνίες και φόβους που είναι πιθανό να έχουν νιώσει τόσο οι συγγραφείς όσο και το αναγνωστικό τους κοινό. Παρά τον μυθοπλαστικό τους χαρακτήρα, τα αφηγήματα εν μέρει αντλούν το υλικό τους από την καθημερινότητα, από πρόσωπα και καταστάσεις που θα μπορούσαν να είναι υπαρκτά. Κατά τους Κοσμά και Πεχτελίδη, ο «καθημερινός» χαρακτήρας των αφηγημάτων επιτρέπει στους αναγνώστες να αναγνωρίσουν στοιχεία της ταυτότητάς τους και να ταυτιστούν συναισθηματικά με τους μυθιστορηματικούς χαρακτήρες. Οι δύο αυτές διαδικασίες της αναγνώρισης και της ταύτισης συνδέονται ενδεχομένως με τη διαμόρφωση ενήλικων στάσεων και εμπειριών. Αξιωματική θέση των συγγραφέων είναι ότι τα λογοτεχνικά κείμενα δεν μπορούν να ερμηνευτούν ανεξάρτητα από τα κοινωνικά συμφραζόμενα στα οποία παρήχθησαν. Η ανάλυση των κειμένων που επιχειρούν αναδεικνύει στοιχεία πολιτικής διαμάχης γύρω από τον ορισμό της παιδικής ηλικίας. Πιο συγκεκριμένα, η συγκριτική μελέτη των κειμένων καταδεικνύει τις αντιφάσεις των λόγων περί παιδικής ηλικίας και οι συγγραφείς προτείνουν να θεθεί ως ανοικτό το ερώτημα «τι είναι παιδική ηλικία» σε σχέση με τα κοινωνικοπολιτικά της συμφραζόμενα. Έτσι, το βιβλίο θέτει υπό αμφισβήτηση τις κυρίαρχες υποστασιοποιημένες¹ ιδέες για την παιδική ηλικία, ενώ ανοίγει δρόμους για περαιτέρω έρευνα επάνω στην οριοθέτηση και τη συγκρότηση της παιδικής ηλικίας, κατά τρόπο που να αποδίδει στα παιδιά το ρόλο ενεργών συμμετεχόντων στη διαμόρφωση του κοινωνικού γίγνεσθαι.

Η Στεφάνια Βουβουσίρα είναι εκπαιδευτικός και επιστημονική συνεργάτης στο Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Το ζήτημα του ορισμού της παιδικής ηλικίας τείνει να θεωρείται δευτερεύον στο πλαίσιο του σκληρού πυρήνα της κοινωνικής θεωρίας, γεγονός που αντανάκλα τη θέση των παιδιών στην κοινωνική οργάνωση και τη συνεπακόλουθη ιεράρχηση της επιστημονικής γνώσης. Όπως σημειώνουν οι συγγραφείς, η εννοιολόγηση της παιδικής ηλικίας και της θέσης της στη νεωτερικότητα διαμορφώθηκε από μια σειρά υλικών συνθηκών και πρακτικών λόγου που είχαν ως συνέπεια την καθιέρωση της ιδέας ότι τα παιδιά πρέπει να διαχωρίζονται από τον κόσμο των ενηλίκων και να εντάσσονται στη σφαίρα του ιδιωτικού χώρου υπό την εποπτεία των πρώτων. Στην καθημερινή ζωή οι περισσότεροι ενήλικες θεωρούν τους εαυτούς τους ειδικούς σε ό,τι αφορά στα παιδιά. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί σημαντικός λόγος για να εξετάσουμε κριτικά τις αντιλήψεις μας για την παιδική ηλικία και τους κυρίαρχους μύθους για την παιδικότητα. Από τη μια, τα παιδιά θεωρούνται εγγενώς απειλητικά για την κοινωνική οργάνωση («άγρια») και άρα πρέπει να κοινωνικοποιηθούν· από την άλλη, θεωρούνται αθώα και ευάλωτα και άρα έχουν ανάγκη προστασίας («άγια»). Οι συγγραφείς εξετάζουν κριτικά αυτούς τους δύο μύθους για την παιδική ηλικία. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου ασκούν εκτενή κριτική στις κλασικές λειτουργιστικές και δομολειτουργιστικές κοινωνιολογικές θεωρίες της κοινωνικοποίησης, ενώ στην κυρίως ανάλυσή τους καταδεικνύουν τις ασυνέχειες και αντιφάσεις των παραπάνω θεωριών, στηρίζοντας τα επιχειρήματά τους στη σύγχρονη βιβλιογραφία η οποία αναδεικνύει τη δράση των ίδιων των παιδιών. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, οι οπτικές και δράσεις των παιδιών ορίζουν τη συγκρότηση της παιδικής ηλικίας μέσω στρατηγικών αντίστασης, μέσω της δύναμης ενεργούς συμμετοχής τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι και μέσω του τρόπου με τον οποίο βιώνουν και εξιστορούν τις εμπειρίες τους. Κατά την ανάλυση των κειμένων οι συγγραφείς εξετάζουν τα παραπάνω ζητήματα στο επίπεδο της αφήγησης. Στην περίπτωση του Πάντυ Κλάρκ, Χα Χα Χα, για παράδειγμα, οι συγγραφείς αναδεικνύουν τους εναλλακτικούς λόγους για την παιδική ηλικία που εκφέρονται στο μυθιστόρημα και δείχνουν πώς το τελευταίο μπορεί να θεωρηθεί ότι «δίνει φωνή» στα ίδια τα παιδιά.

Όπως συνάγεται από τα παραπάνω, το βιβλίο εμπλέκεται με συνέπεια στη συζήτηση για την κοινωνική κατασκευή της παιδικής ηλικίας. Βασική ιδεολογική παραδοχή των συγγραφέων είναι ότι η κοινωνική κατασκευή της παιδικής ηλικίας συνδέεται με ζητήματα όπως αυτά της ταξικότητας, του φύλου, της σεξουαλικότητας και της εθνικότητας. Αναλυτικότερα, στο πρώτο μέρος του βιβλίου οι συγγραφείς παρουσιάζουν τις θεωρητικές παραδοχές της έρευνάς τους και την τοποθετούν στο πλαίσιο της γενικότερης συζήτησης περί παιδικής ηλικίας. Στο δεύτερο μέρος, προχωρούν στην κυρίως ανάλυση με βάση τέσσερις αλληλοδιαπλεκόμενες άξονες,² οι οποίοι αντιστοιχούν στις τέσσερις ιδιότητες του λόγου:³ αναφορικότητα, υποκειμενικότητα, έννοιες και θεματικές. Οι συγγραφείς εντοπίζουν στα κείμενα έννοιες βασικές για τον ορισμό της παιδικής ηλικίας, όπως αυτές της γνώσης, του κινδύνου και της εξουσίας, και τις αναλύουν σε σχέση με τα αναφερόμενά τους. Στον άξονα των θεματικών, ειδικότερα, οι συγγραφείς αναδεικνύουν τις αντιμαχόμενες ιδεολογικές θέσεις και την οπτική του κάθε αφηγήματος, ενώ αναγνωρίζουν ότι σε κάθε κείμενο μπορούν να εντοπιστούν πολλές θεματικές. Αντλώντας κυρίως από τη μεταδομιστική θεωρία του Foucault⁴ και της Butler,⁵ οι Κοσμά και Πεκτελίδης εστιάζουν στον τρόπο με τον οποίο σωματοποιείται η εξουσία και επιχειρούν να αναδείξουν τη δυναμική σχέση ανάμεσα στο υλικό και το (δια)νοητό σώμα, ανάμεσα στην υλικότητα των

παιδικών σωμάτων και την υλικότητα των λόγων. Η ανάλυση αναδεικνύει σημαντικά ιδεολογικά διακυβεύματα σε σχέση με τις αναπαραστάσεις του παιδικού σώματος και τις αντιμαχόμενες αντιλήψεις για το «εξαρτημένο», το «υπό δοκιμασία» και το «ανυπότακτο» παιδικό σώμα. Αναφορικά με την πρώτη θεματική, αυτή του εξαρτημένου παιδικού σώματος, οι συγγραφείς συμπεραίνουν ότι το μέλημα για φροντίδα του ευάλωτου παιδικού σώματος που έχει ανάγκη από προστασία και ασφάλεια, όπως διατείνεται ο μύθος των εγγενώς αγνών παιδιών, συγχωνεύεται με το μέλημα για επιτήρηση και καταστολή του επικίνδυνου παιδικού σώματος, το οποίο απειλεί την ίδια του την υπόσταση και την κοινωνική τάξη και άρα χρειάζεται ρύθμιση και κοινωνικοποίηση, όπως υποστηρίζει ο μύθος των εγγενώς άγριων παιδιών. Και στις δύο περιπτώσεις η ανάπτυξη, η φροντίδα και η επιτήρηση επιτυγχάνονται μέσω της εξάρτησης. Σε άμεση συνάρτηση με την πρώτη θεματική βρίσκονται και οι άλλες δύο, εκείνη του υπό δοκιμασία σώματος, το οποίο εκτίθεται από τα ίδια τα παιδιά στον κίνδυνο και τον πόνο, και εκείνη του ανυπότακτου σώματος, το οποίο αντιστέκεται στις νουθεσίες των ενηλίκων και στους κοινωνικοποιητικούς λόγους και θεσμούς. Η ανάλυση των Κοσμά-Πεκτελίδη θέτει υπό αμφισβήτηση τον μύθο ότι τα παιδιά είναι αδύναμα, εγγενώς εξαρτημένα και επικίνδυνα πλάσματα· αντιθέτως, παρουσιάζει τα παιδιά ως δημιουργούς ζωτικών χώρων δράσης και αντίστασης.

Κατά τους συγγραφείς, η ποικιλία στους τρόπους οριοθέτησης της έννοιας του παιδικού σώματος αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο για νέες νοηματοδοτήσεις της παιδικής ηλικίας, στις οποίες τα παιδιά εμφανίζονται ως ενεργοί δρώντες και κριτικά υποκείμενα με κοινωνικές ικανότητες και δεξιότητες. Η καινοτομία του βιβλίου εντοπίζεται σε αυτή την προσπάθεια των συγγραφέων να συνομιλήσουν με τα κείμενα, να φανερώσουν τις ουσιοκρατικές τους παραδοχές περί παιδικής ηλικίας και να αναδείξουν αντιφάσεις και ασυνέχειες στο επίπεδο της αφήγησης αλλά και σε σχέση με άλλους λόγους, όπως αυτοί της κοινωνιολογίας της παιδικής ηλικίας. Παράλληλα, καθώς τα αφηγήματα παράγουν μια ορισμένη αλήθεια για την παιδική ηλικία, η συνομιλία αυτή φέρνει στο φως στοιχεία τα οποία μπορεί να έχουν συγκεκριμένα πρακτικά αποτελέσματα στις ζωές των παιδιών. Συνεπώς, το βιβλίο δύναται να φανεί χρήσιμο τόσο σε όσους ασχολούνται θεωρητικά με την παιδική ηλικία και την ανάλυση λόγου όσο και σε επαγγελματίες του χώρου της εκπαίδευσης, καθώς και σε όποιον σκέπτεται κριτικά επάνω στην καθημερινότητα, η οποία αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη μελέτη των κυρίαρχων ιδεών όχι μόνο για την παιδική ηλικία, αλλά και την ενηλικότητα.

Όπως έχει διαφανεί ήδη, ένα πρόσθετο καινοτόμο στοιχείο της μελέτης των Κοσμά και Πεκτελίδη εντοπίζεται στον σχεδιασμό και την εφαρμογή μιας φουκωικής έμπνευσης μεθόδολογίας, της ανάλυσης λόγου.⁶ Το βιβλίο αποτελεί την πρώτη δημοσιευμένη εφαρμογή της ανάλυσης λόγου στη μελέτη της παιδικής ηλικίας σε αφηγήματα και αναδεικνύει τη δυνατότητα που έχει η συγκεκριμένη μεθόδολογία να φωτίζει λεπτές πτυχές της συγκρότησης της υποκειμενικότητας στη νεωτερικότητα. Πρόκειται για μια ολοκληρωμένη, συστηματική ερευνητική εργασία η οποία χρησιμοποιεί την ανάλυση λόγου αντί της μέχρι πρότινος διαδεδομένης τεχνικής της ανάλυσης περιεχομένου.⁷ Η ελληνική βιβλιογραφία συμπεριλαμβάνει σημαντικές έρευνες σε ζητήματα κοινωνικής κατασκευής της παιδικής ηλικίας, ωστόσο το συγκεκριμένο ερευνητικό αντικείμενο παραμένει στην Ελλάδα εξαιρετικά περιορισμένο στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών ερευνών.⁸ Το βιβλίο των Κοσμά-Πεκτελίδη αποτελεί

σημαντική και πρωτότυπη προσθήκη στην μάλλον περιορισμένη ελληνική βιβλιογραφία επάνω στο θέμα. Η προσέγγιση των συγγραφέων χαρακτηρίζεται από μια φουκωϊκή Ηθική η οποία επικεντρώνεται στη σχέση γνώσης-εξουσίας και συνδέεται με το ζήτημα της διαμόρφωσης του εαυτού. Η φουκωϊκή οπτική των συγγραφέων θέτει ως ερώτημα αυτό που μας έχει δοθεί ως καθολικό και αναγκαίο αναφορικά με τις ιδέες μας για την παιδική ηλικία, αφήνοντας μας το περιθώριο να μετασχηματίσουμε την κριτική σε πιθανή υπέρβαση των κυρίαρχων ιδεών ως μορφή αντίστασης στην εξουσία. Στις πλούσιες και διαφωτιστικές υποσημειώσεις τους οι συγγραφείς παραπέμπουν τακτικά στον Foucault και υπερασπίζονται ακριβώς αυτή τη θέση για την κριτική του εαυτού «ως μια στάση, ένα ήθος, ένας φιλοσοφικός βίος, όπου η κριτική αυτού που είμαστε είναι συγχρόνως ιστορική ανάλυση των ορίων που μας έχουν επιβληθεί και ένας πειραματισμός με τη δυνατότητα να τα υπερβούμε» (σ. 48).

Ανακεφαλαιώνοντας, το βιβλίο των Κοσμά-Πεχτελίδη αποτελεί κριτική έρευνα που έχει ως στόχο να αναλύσει τα ιδεολογικά διακυβεύματα τα οποία συνδέονται με την έννοια της παιδικής ηλικίας και να αναδείξει τις σχέσεις εξουσίας που υποκρύπτει η σύγχρονη συγκρότηση των εννοιών της παιδικής ηλικίας και της ενηλικιότητας. Το βιβλίο μένει πιστό στις φιλοσοφικές καταβολές της ανάλυσης λόγου ως μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών και διερωτάται σταθερά για τη συμβολή της ίδιας της έρευνας στην εννοιολόγηση της παιδικής ηλικίας. Υπό την οπτική της μη ουδέτερης αλληλεξάρτησης επιστήμης και κοινωνίας μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η έρευνα εμπλέκεται στην ίδια τη διαδικασία συγκρότησης των κοινωνικών αντιλήψεων περί παιδικής ηλικίας/ανηλικότητας. Παρά τον επιστημονικό του χαρακτήρα και τη διεπιστημονική του θεωρητική θεμελίωση, το κείμενο είναι προσβάσιμο και για το μη αυστηρά ακαδημαϊκό κοινό με τα αντίστοιχα ενδιαφέροντα. Η γλώσσα είναι απλή και κατανοητή, η ορολογία διασαφηνίζεται επαρκώς, ενώ η πληθώρα παραθεμάτων φωτίζει την ανάλυση και την επιχειρηματολογία του. Από την άλλη, η μεθοδολογική επάρκεια και συνέπεια των συγγραφέων καθιστά το βιβλίο χρήσιμο ακόμα και για ερευνητές, οι οποίοι δεν εργάζονται επάνω στη συγκεκριμένη θεματική, καθώς μπορεί να λειτουργήσει και ως υπόδειγμα ανάλυσης κειμένων με βάση τους άξονες της ανάλυσης λόγου. Συμπερασματικά, το βιβλίο αποτελεί μια δημιουργική και πρωτότυπη συμβολή στην ελληνική βιβλιογραφία περί παιδικής ηλικίας και συνδυάζει διεπιστημονικά τις ερευνητικές ανησυχίες των συγγραφέων σε ένα πλούσιο ερευνητικά πόνημα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Ο όρος «υποστασιοποίηση» δηλώνει τη θεώρηση κάποιας υποκειμενικής, υποθετικής ή ιδεατής οντότητας ως αντικειμενικά υπάρχουσας, υποστατής. Για παράδειγμα, γνωρίσματα τα οποία αποδίδονται στην παιδική ηλικία και τη συγκροτούν κοινωνικά εκλαμβάνονται τυπικά ως εγγενή. Σχετικά με τον όρο, βλ. Κ. Δοξιάδης, «Επίμετρο», στο Ρόλαντ Μπαρτ, *S/Z*, μτφρ. Μ. Κουλεντιανού, Νήσος, Αθήνα 2007, σ. 346-347, και Κ. Δοξιάδης, *Ανάλυση λόγου: κοινωνικο-φιλοσοφική θεμελίωση*, Πλέθρον, Αθήνα 2008, σ. 49, 206-215. Για την κριτική της υποστασιοποίησης της παιδικής ηλικίας, βλ. Γ. Πεχτελίδης, «Artificial intelligence: παιδική ηλικία, υποκειμενικότητα, cyborgs», στο Ε. Κούρτη (επιμ.), *Παιδική ηλικία και μέσα μαζικής επικοινωνίας*, Ηρόδοτος-ΟΜΕΡ, Αθήνα 2012, και Σ. Βουβουσίρα, «Οι αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας στον αθηναϊκό τύπο: όψεις θυματοποίησης των παιδιών κατά το έτος 2006», στο ίδιο, σ. 269-270.

- 2 Δοξιάδης, *Ανάλυση λόγου*, ό.π.
- 3 Μ. Foucault, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Εξάντας, Αθήνα 1987.
- 4 Μ. Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφρ. Τ. Δημητρούλια, Αθήνα 2002.
- 5 Τζ. Μπάτλερ, *Σώματα με σημασία. Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*, μτφρ. Π. Μαρκέτου, Εκκρεμές, Αθήνα 2008.
- 6 Foucault, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, ό.π., και Δοξιάδης, *Ανάλυση λόγου*, ό.π.
- 7 Σχετικά με την ανάλυση περιεχομένου, βλ. Β. Berelson, *Content Analysis in Communication Research*, The Free Press Publishers, Ιλινόι 1952.
- 8 Βλ. ενδεικτικά, Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), *Παιδική ηλικία*, Νήσος, Αθήνα 1997, και της ίδιας, «Ζητήματα διαχείρισης της παιδικής ηλικίας: ασάφειες και αντινομίες», στο Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), *Κόσμοι της παιδικής ηλικίας*, Νήσος, Αθήνα 2003, σ. 23-47. Για εμπειρικές μελέτες στη βάση της συγκεκριμένης προβληματικής, βλ. Δ. Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1986· της ίδιας, «Επαναπροσδιορίζοντας την παιδική ηλικία: μια συζήτηση για τα όρια, την προστασία και την αυτονομία», στο Κούρτη (επιμ.), *Παιδική ηλικία και μέσα μαζικής επικοινωνίας*, ό.π., σ. 45-79, Αθήνα 2012· Χ. Κωνσταντινίδου, «Η εικόνα του παιδιού ως "ιδανικού θύματος" στις ελληνικές εφημερίδες. Η περίπτωση του δευτέρου πολέμου στο Ιράκ το 2003», στο Κούρτη (επιμ.), *Παιδική ηλικία και μέσα μαζικής επικοινωνίας*, ό.π.· Πεχτελίδης, «Artificial intelligence», ό.π., και Βουβουσίρα, «Οι αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας στον αθηναϊκό τύπο», ό.π. Περιορισμένες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και οι μελέτες οι οποίες παραπέμπουν στο θέμα έμμεσα, κυρίως μέσω της ανάλυσης της εκπαίδευσης· βλ. Ι. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο. Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.